
Raymond H. Kévorkian, Yves Ternon, Mémorial du génocide des Arméniens, Paris, Éditions du Seuil, 2014, 509 p.

Ռայմոնդ Հ. Գևորգյան, Իվ Տերնոն, Հայոց ցեղասպանության հուշակոթող, Փարիզ, «Սոյ», 2014, 509 էջ

Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակը մեծապես խթանեց իրադարձության պատմության գիտական ուսումնասիրությանը տարբեր ձևաչափերով: Հինավուրց ավանդույթներով հարուստ ֆրանսիական պատմագիտությունը իր մնայուն ավանդը ներդրեց այս ասպարեզում¹: Հարկ է նշել, որ Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության ներկայացուցիչների ջանքերին հակահարված տալու նպատակով ֆրանսիացի պատմաբանները վերջին տասնամյակներում առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձրել ֆրանսիական արժեքավոր սկզբնաղբյուրների հրատարակությանը², համալրելով իրենց նախորդների անուրանալի ներդրումը³: Հայոց ցեղասպանության պատմագրությունը, շնորհիվ այս թեմայի նշանավոր մասնագետներ Ռայմոնդ Հարություն Գևորգյանի և Իվ Տերնոնի բժախնդիր աշխատանքի, վերջերս հարստացավ փաստաթղթերի ևս մեկ արժեքավոր ժողովածուով⁴:

¹ Տե՛ս **Bozarслан H., Duclert V., Kévorkian R. H.**, Comprendre le génocide des Arméniens, Paris, 2015 ; **Duclert V.**, La France face au génocide des Arméniens du milieu du XIXe siècle à nos jours, Paris, 2015 ; **Nichanian M.**, Détruire les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 2015 ; Le génocide des Arméniens. Cents ans de recherche 1915-2015, Paris, 2015. Առիթից օգտվելով՝ մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Սոնալեյլեի Պոլ Վալերի համալսարանի պատվավոր պրոֆեսոր Ժիրայր Դեդեյանին՝ այս գրքերը, ինչպես նաև գրախոսվող ժողովածուն մեզ նվիրելու համար:

² Տե՛ս **Beylerian A.**, Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918), Paris, 1983 ; **Meyrier G.**, Les massacres de Diarbékir. Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France. 1894-1896. Présentée et annotée par Claire Mouradian et Michel Durand-Meyrier, Paris, 2000 ; 1895, Massacres d'Arméniens. Alphonse Cillière, consul de France à Trébizonde. Texte présenté par Gérard Dédéyan, Claire Mouradian et Yves Ternon, Toulouse, 2010.

³ Այդ մասին տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), Երևան, 2011, էջ 27-50:

⁴ Նկատենք, որ « Revue d'histoire de la Shoah » ֆրանսիական հանդեսի՝ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին նվիրված համարում, Ի. Տերնոնը հրատարակել է մեծաթիվ փաստաթղթեր՝ «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Հայոց ցեղասպանությունը» խորագրով: Տե՛ս La Première Guerre mondiale et le génocide des Arméniens. Textes rassemblés et présentés par Yves Ternon // Revue d'histoire de la Shoah. Se souvenir des Arméniens 1915-2015. Centenaire d'un génocide, 2015, n° 202, p. 21-372: Սակայն, իր իսկ հավաստմամբ, այդտեղ զետեղված բոլոր

Առաջնորդվելով ֆրանսիական պատմագիտությանը բնորոշ հայեցակարգային սկզբունքով՝ Ռ. Ն. Գևորգյանը և Ի. Տերնոնը գրքի առաջաբանում կատարում են անդրադարձներ արևմտահայության ոչնչացման տարբեր հիմնախնդիրներին, մեծ տեղ հատկացնում Աբդուլ Համիդ II-ի սանձազերծած հայաջինջ քաղաքականության մեկնաբանությանը և փաստում 1890-ական թվականների հայկական կոտորածների «ցեղասպան բնույթը»: Դրանց պատասխանատվությունը նրանք վերագրում են «կարմիր սուլթանին» (էջ 14, 15,) ընդգծում, որ համիդյան կոտորածները իրականացվել են պետական քաղաքականության մակարդակով, ինչը ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի հիմնական բաղադրիչներից է: Այդուհանդերձ, Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրական եզրերը հեղինակները պարփակում են 1915-1916 թթ. սահմաններում, ինչը պայմանավորում են գլխավորապես երիտթուրքական վարչակարգի որդեգրած թուրքիզմի գաղափարախոսությամբ, որը հետապնդում էր «օսմանցիներին մեկ ազգի, մեկ ժողովրդի, մեկ ռասայի մեջ համախմբելու» (էջ 15), այն է՝ թուրք ժողովրդի ձևավորման նպատակ¹: Ինչպես նրանք փաստում են, 1908 թ. իշխանության գալուց հետո «երիտթուրքերն աստիճանաբար մշակում են կայսրության և մասնավորապես Փոքր Ասիայի թրքացման ծրագիր» (էջ 15):

Ռ. Ն. Գևորգյանը և Ի. Տերնոնը իրավացիորեն նշում են, որ Հայոց ցեղասպանությունը հավելյալ ապացույցների կարիք չունի², ուստի իրենց խնդիրը համարում են դրա հուշակոթողի, այն է՝ «հիշողության օբյեկտի» կերտումը, որի նպատակը ոչ թե հայերի համատարած բնաջնջման ապացույցների որոնումն է, այլ այդ գործընթացի պատճառների և դրսևորման եղանակների բացահայտումը ըստ վավերագրերի (էջ 10): Ժողովածուն կազմողները գերադասում են ուշադրությունը կենտրոնացնել գլխավորապես մինչև 1921 թ. գրի առնված արժանահավատ սկզբնաղբյուրների վրա: Ի դեպ, այս հարցը կարիք ունի մեկնաբանության, քանի որ նրանք ոչ միայն շրջանառության մեջ են դնում ֆրանսիական, գերմանական, ավստրիական,

նյութերը բովանդակությամբ և սկզբնաղբյուրների առումով տարբերվում են սույն ժողովածուում տպագրված վավերագրերից: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

¹ Ռ. Ն. Գևորգյանը ֆրանսիացի միակ պատմաբանն է, որը վերջերս հարգալից մեկնաբանել է «հայկական պատմագիտական դպրոցի», այն է՝ Հայաստանի Հանրապետության իր գործընկերների գերակշռող մասի որդեգրած՝ ֆրանսիական պատմագիտության դիրքորոշմանը անհարիր և իր կողմից անընդունելի հայեցակարգային մոտեցումը, ըստ որի՝ Հայոց ցեղասպանությունը սկիզբ է առել 1890-ական թվականներին և ունեցել շարունակական բնույթ: Այս առնչությամբ նա հայտնում է իր կարծիքը, ըստ որի՝ «իրենց նախնիների տարածքում հայերի ոչնչացմանը» առնչվող փաստերը հարկ է միմյանցից զանազանել: Տե՛ս **Bozarslan H., Duclert V., Kévorkian R. H.**, նշվ. աշխ., էջ 42:

² Ի. Տերնոնը վերջերս ընդգծել է, որ ցեղասպանության՝ իբրև երևույթի մասնագետները առայժմ ապացուցված են համարում երեք՝ հայերի, հրեաների և թուսիների ցեղասպանությունների փաստը: Տե՛ս Entretien avec Yves Ternon. De la spécificité du crime de génocide // Politique internationale, dossier spécial, 2015, supplément n° 147, p. 51-52:

ամերիկյան արխիվներից քաղված նորահայտ փաստաթղթեր, այլև տեղ են հատկացնում եվրոպական, ամերիկյան, թուրքական և հայկական տարաբնույթ տպագիր սկզբնաղբյուրների, այդ թվում՝ Յոհաննես Լեփսիուսի, Ջեյմս Բրայսի և Առնոլդ Թոնբիի, Արա Սարաֆյանի հրատարակած փաստաթղթերի արժեքավոր ժողովածուներում ընդգրկված արժանահավատ վավերագրերին: Եթե հաշվի առնենք, որ Հայոց ցեղասպանության պատմաբանների գերակշռող մասը միաժամանակ չի տիրապետում հայերեն և թուրքերեն (ինչպես նաև օսմաներեն) լեզուներին, ուստի նման բազմաբնույթ վավերագրերի մեկտեղումը գրախոսվող ժողովածուի ակնառու արժանիքներից է: Նշենք նաև, որ այդ լեզուների իմացությունը Ռ. Հ. Գևորգյանին վաղուց ի վեր հնարավորություն է ընձեռել Հայոց ցեղասպանության պատմությանն առնչվող տարատեսակ հիմնախնդիրները պարբերաբար ուսումնասիրել բազմակողմանիորեն, մասնավորապես մանրակրկիտ քննական վերլուծության ենթարկել հայկական և թուրքական քաղաքական ուժերի դիրքորոշումների զանազանությունները և կրած փոփոխությունները:

Հեղինակները առանձնացնում են Հայոց ցեղասպանության ընդամենը երկու փուլ, որոնք ընդգրկում են 1915 թ. ապրիլից մինչև հոկտեմբեր և 1915 թ. հոկտեմբերից մինչև 1916 թ. դեկտեմբեր ընկած ժամանակահատվածները¹: Ըստ այդմ՝ ներկա ժողովածուն բաղկացած է երեք բաժնից՝ հեղինակների համառոտ մեկնաբանություններով հագեցված մեծաքանակ ենթաբաժիններով: Առաջին երկու բաժինները ամփոփում են ցեղասպանության նշված փուլերի պատմությունը մանրամասնորեն լուսաբանող վավերագրեր, իսկ երրորդում խիստ համառոտ ներկայացված են 1917-1923 թթ. տեղի ունեցած որոշ իրադարձություններ:

Նախ նպատակահարմար ենք գտնում ընդգծել խիստ էական մի հանգամանք. երիտթուրք պարագլուխների գրավոր ելույթների հիման վրա ժողովածուն կազմողները բացահայտում են թուրքիզմի գաղափարախոսության որդեգրումը երիտթուրքերի կողմից: Ի շարս այլոց՝ նրանք հղում են Նազըմ ֆեյին, որը 1913 թ. հայտարարել է. «Մեր հողի վրա հարկ է ունենալ միայն մեկ ազգ՝ օսմանյան ազգը և մեկ լեզու՝ թուրքերեն լեզուն» (էջ 23): Ուշադրության է արժանի նաև երիտթուրքական «Թանին» լրագրում մեկ այլ գործչի՝ Հուսեյին Ջահիթի հայտնած կարծիքը. «Այս երկիրը կլինի թուրքական երկիր» (էջ 23):

Տպագրված փաստաթղթերի մի մասում արտացոլվել է երիտթուրք ղեկավարների՝ Հայոց ցեղասպանության հանդեպ որդեգրած դիրքորոշման ամենակարևոր առանձնահատկություններից մեկը, այն է՝ Օսմանյան կայս-

¹ Նշենք, որ միևնույն հայեցակարգային մոտեցման վրա է խարսխված նաև Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված Ռ. Հ. Գևորգյանի հիմնական մենագրությունը (տե՛ս **Kévorkian R. H.**, *Le génocide des Arméniens*, Paris, 2006), որը թարգմանվել է և հրատարակվել անգլերեն (Լոնդոն, Նյու Յորք, 2011), ռուսերեն (Մոսկվա, 2015) և թուրքերեն (Ստամբուլ, 2015):

րության տարածքում բնակվող հայերը համիդյան կոտորածներից ի վեր ստանձնել են կարծեցյալ ըմբոստների և ապստամբների անհանդուրժելի կարգավիճակ, որոնց ղեկավարները, ըստ Բահաեդդին Շաքիրի, կազմակերպել են «սադրանքներ» (էջ 20, 21, 23): Նման ստահող փաստերի հրապարակմամբ հեղինակներն անուղակիորեն բացահայտում են և հիմնավորում դեռևս 1890-ական թվականների երկրորդ կեսին Արևմտյան Եվրոպայում, հատկապես Ֆրանսիայում սկզբնավորված Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ժխտողական ուղղության պատճառներն ու ակունքները¹: Միաժամանակ փաստաթղթերում արտացոլվել են ոչ միայն երիտթուրքերին ուղղված ՅՅԴ-ի՝ հեղափոխական հայերին իբրև ավագակներ որակելը դադարեցնելուն առնչվող պահանջը (էջ 24), այլև Ադանայում մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոս Դուգթի-Ուայլիի դիրքորոշումը, որը 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների առնչությամբ փաստել է. «Ես չեմ հավատում որևէ հայկական ապստամբության» (էջ 31): Այս առնչությամբ կարևոր է նաև գերմանացի դիվանագետ Յոհաննես Մորդտմանի կարծիքը, որը 1915 թ. ապրիլին հայերի դիրքորոշումը համարել է «անբասիր» (էջ 73):

Ինչ վերաբերում է 1910-ական թվականների առաջին կեսին Արևմտյան Հայաստանում նախատեսվող բարենորոգումների իրականացմանը, Ռ. Ն. Գևորգյանը և Ի. Տերնունը բացահայտում են օսմանյան իշխանությունների խիստ բացասական դիրքորոշումն այս հարցում հայ քաղաքական (հատկապես հնչակյան) և հոգևոր գործիչների էլյութների հենքի վրա, որոնք 1912-1913 թթ. ընդգծել են ազգայնամոլության որդեգրումը երիտթուրքական կառավարության կողմից, հայկական վիլայեթներում հայերին հալածանքների ենթարկելը և կանխատեսել իրենց հայրենակիցների բնաջնջումը՝ իբրև «պատմական անհրաժեշտություն» (էջ 49, 54):

Ռ. Ն. Գևորգյանը և Ի. Տերնունը համոզված են, որ Հայոց ցեղասպանության սանձազերծմանն առնչվող վճիռը, պայմանավորված թուրքիզմի և պանթուրքիզմի կյանքի կոչմամբ, կայացվել է 1915 թ. մարտի 22-ից 30-ը, որը նրանք, հղում կատարելով Ուինստոն Չերչիլին, իրավամբ համարում են «քաղաքական պատճառներով ծրագրված և իրականացված ոճիր» (էջ 101): Դրանով է հայ ժողովրդի բնաջնջումը զանազանվում XX դարում իրականացված շատ այլ ժողովուրդների ցեղասպանություններից: Հեղինակներն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում են հատկապես «Հատուկ կազմակերպության» (Teşkilât-ı Mahsusa) ստեղծման վրա, որը, ըստ նրա ղեկավարներից մեկի հավաստման, «հետապնդելով երեք հիմնական նպատակներ, որոնք առնչվում են Թուրքիայի միավորմանը, իսլամական միությանը և պանթուրքիզմին», իրականացրել է պետության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը (էջ 99):

¹ Այդ մասին տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 171-209:

Ինչ վերաբերում է Մեծ եղեռնին, Ռ. Ն. Գևորգյանը և Ի. Տերնոնը տարբեր սկզբնաղբյուրների ընդգրկմամբ հիմնավորապես և մանրամասնորեն ներկայացնում են ցեղասպանության գործընթացի տարատեսակ եղանակները՝ տարբեր վիլայեթներում հայ զինակոչիկների ընդգրկումը «աշխատանքային գումարտակներում» և նրանց բնաջնջումը, որոնց համարում են «ցեղասպանության առաջին զոհեր» (էջ 111), հայ մտավորականների ձերբակալումը և ոչնչացումը, ինչը համարում են Հայոց ցեղասպանությունն ազդարարող առաջին քայլը (էջ 101-102), իշխանությունների կողմից պետական մակարդակով զոհերի և տեղահանվածների գույքի բռնագրավումը և այլն:

Հայոց ցեղասպանությանը բնորոշ առանձնահատկություններից է դեռևս 1890-ական թվականներից ի վեր կիրառվող կրոնափոխության հանգամանքը, որը բոլոր ցեղասպանություններին բնորոշ չէ (Շոալին, Պորաջմոսին և այլն): Մեծ եղեռնի պարագայում դա անշուշտ պայմանավորված էր երիտթուրքերի որդեգրած թուրքիզմի գաղափարախոսությամբ, որն այլազգիներին ինչ-որ չափով հնարավորություն էր ընձեռում խուսափել ոչնչացումից: Հաշվի առնելով այս իրողության կարևորությունը՝ հեղինակները հրապարակել են Թալեաթի 1915 թ. հոկտեմբերի 28-ի թվակիր շրջաբերականը, որով կրոնափոխ եղած հայերին արտոնվում էր խուսափել տեղահանությունից, իսկ արքայալիներին՝ վերադառնալ իրենց բնակավայրերը և կրկին տիրանալ իրենց պատկանած, սակայն գուցե արդեն հափշտակված ունեցվածքին կամ ստանալ կորցրած գույքի գումարը (էջ 165): Այդուհանդերձ, հրատարակված տարբեր վավերագրերում արտացոլվում է նաև կրոնափոխ երիտասարդ կանանց և երեխաների վաճառքը, որը եվրոպացի ժամանակակիցներից մեկը համարել է «լավ վաճառվող լավ ավար» (էջ 166):

Ժողովածուն կազմողներն անհրաժեշտ ուշադրություն են բևեռում հայերի տեղահանության վրա, քանի որ այն համարում են «1915 թ. մայիսի 27-ին ընդունված՝ հայերի ոչնչացումն արդարացնելու օրինական միջոց» (էջ 135): Նրանք հրապարակում են երիտթուրքերի պարագլուխների՝ տեղական օսմանյան պաշտոնյաներին հղած հեռագրերից մեջբերումներ, որոնցից մեկում Թալեաթը կարգադրել է Էրզրումի վիլայեթի ղեկավարությանը տեղահանել հայերին և նրանց տեղավորել «կառավարության մատնանշած վայրերում՝ Ջորի սանջակում և Մոսուլի վիլայեթի հարավային գոտում» (էջ 136): Տեղահանության մանրամասների առնչությամբ խիստ հետաքրքրական է օսմանյան III բանակի հրամանատար, գեներալ Վեհիբ փաշայի՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ի թվակիր զեկուցագիրը, որում նա անաչառորեն հավաստել է, որ հայերի տեղահանությանը բնորոշ են եղել «մարդկության, քաղաքակրթության և կառավարության պատվին» անհարիր չափանիշներ, իսկ այն իրականացնողներին բնութագրել է «Չինգիզ խանի նման՝ բանակա-նությունից և ըմբռումից ամբողջությամբ զուրկ անձինք, անպատասխանատուներ, դաժաններ» (էջ 141, 143):

Հարկ ենք համարում առանձնացնել Ռ. Ն. Գևորգյանի և Ի. Տերնոնի անժխտելի և դրվատելի ամենակարևոր արժանիքը՝ Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի վերհանումը միկրո հարթության վրա: Նրանք գերադասում են առանձին ենթագլուխներում ներկայացնել Օսմանյան կայսրության տարբեր վիլայեթներում (Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի/Խարբեռլի, Սվազի, Տրապիզոնի, Անգորայի/Անկարայի, Կաստամունուի, Էդիրնեի, Բրուսայի, Այդընի, Կոնիայի, Ադանայի, Հալեպի), ինչպես նաև Իզմիդի սանջակում և Կոստանդնուպոլսում իրականացված հայկական կոտորածները (էջ 185-388): Գիտական տեսակետից խիստ կարևոր այս ինքնատիպ մոտեցումը¹, ըստ էության, ամբողջությամբ համահունչ է Ռ. Ն. Գևորգյանի՝ վերը նշված մենագրության կառուցվածքային հենքին², որին նա իրավամբ հատկացնում է մեծ նշանակություն, առավել ևս եթե նկատի ունենանք, որ Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ առկա են տարբեր տարածաշրջաններում տեղի ունեցած եղելությունների պատմությանը նվիրված ընդամենը մի քանի պատմագիտական ուսումնասիրություններ³: Այս առնչությամբ նա վերջերս փաստել է. «Ցեղասպանության նկատմամբ միկրո պատմության հիման վրա աշխարհագրական մոտեցումը հնարավորություն է ընձեռում ցեղասպան երևույթն ընդգրկել ամբողջությամբ»⁴: Ներկա ժողովածուն դրա վառ ապացույցն է:

Բազում փաստաթղթերի հրատարակմամբ այն կազմողները անհերքելիորեն բացահայտում են Օսմանյան կայսրության տարբեր տարածաշրջաններում տեղի ունեցած իրադարձությունների ցեղասպան բնույթը, ըստ երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և օսմանյան տեղական պաշտոնյաների, ինչպես նաև ամերիկացի դիվանագետների գրագրությունների (գլխավորապես ֆրանսիական և ամերիկյան արխիվներից քաղված)՝ նրանք փաստում են հայերի համատարած տեղահանությունների իրականացումը պետական քաղաքականության մակարդակով (էջ 283, 319, 332 և

¹ Վերջին տարիներին այս գիտական մոտեցմանը, որը սկիզբ է առել սոցիալական պատմությունից (տե՛ս **Гуревич А. Я.**, *История – нескончаемый спор*, М., 2005, с. 303-308, **Уваров П.**, *Между «ежами» и «лисцами»*. Заметки об историках, М., 2015, с. 231), հետամուտ են նաև ռուսական պատմագիտության որոշ ներկայացուցիչներ. տե՛ս օրինակ՝ **Земцов Н. В.**, 1812 год. Пожар Москвы, М., 2010, *նույնի՝* Наполеон в Москве, М., 2014:

² Տե՛ս **Kévorkian R. H.**, նշվ. աշխ.:

³ Տե՛ս **Ternon Y.**, Mardin 1915. Anatomie pathologique d'une destruction, Paris, 2002 ; **Üngör U. Ü.**, *The Making of Modern Turkey. Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford, 2012: Մոռացության չմատնենք նաև Հայկ Ղազարյանի մենագրությունը, որը ևս ջանքեր է գործադրել, սակայն ավելի սահմանափակ կտրվածքով, Հայոց ցեղասպանության գործընթացը հայկական տարբեր վիլայեթներում իրականացված կոտորածների հիման վրա քննարկելու ուղղությամբ: Տե՛ս **Ղազարյան Հ.**, *Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում*, հ. երկրորդ, Երևան, 2007:

⁴ **Kévorkian R. H.**, *Un bref tour d'horizon des recherches historiques sur le génocide des Arméniens : sources, méthodes, acquits et perspectives // Revue d'histoire de la Shoah*, 2015, n° 202, p. 541.

այլն): Որոշ վավերագրեր առնչվում են տարբեր քաղաքներում (Տրապիզոն, Կեսարիա) տեղահանության մասին օսմանյան կառավարության ընդունած պաշտոնական հայտարարություններին (էջ 309, 331): Հեղինակները իրավամբ շեշտում են նաև բուն թուրքական տարածքներում ցեղասպանության գործընթացի ծավալումը միևնույն ձևաչափերով, ինչ Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներում (էջ 321): Մեծաթիվ փաստաթղթերում արձանագրված են այն դաժան և անմարդկային եղանակները, որոնց միջոցով ոչնչացվում էին կամ տեղահանվում հայերը: Բավարարվենք՝ հղելով Մալաթիայի սանջակում տեղի ունեցած վայրագությունների ակննատես, ազգությամբ թուրք կապիտան Ֆազրի՝ 1918 թ. տված ցուցմունքը. «Կառավարությունը ոչ միայն հրաժարվեց գործելուց՝ ի վնաս մեր ազգային պատվի, այլև իրականացրեց այնպիսի ոճիրներ և այնպիսի վայրագություն, որոնցից նույնիսկ գիշատիչները կգայրանային ու կկարմրեին» (էջ 277):

Ինչ վերաբերում է տարբեր բնակավայրերում տեղի ունեցած իրադարձությունների յուրահատկություններին, կցանկանայինք առանձնացնել Վանի ինքնապաշտպանության լուսաբանումը (էջ 189-202) և մասնավորապես հայկական ապստամբության վարկածի հերքումը: Ըստ Գերմանիայի ներկայացուցիչ գեներալ Պոսելդտի վկայության՝ «հայերը հանգիստ կմնային, եթե թուրքերի կողմից ճնշումների և սադրանքների չենթարկվեին» (էջ 194):

Իսիստ հետաքրքրական է նաև երեք առանցքներում՝ Բաղդադահն երկաթուղու և Եփրատի երկարությամբ ձգվող, ինչպես նաև Իսլահիե-Հալեպի տարածաշրջանում տեղակայված շուրջ 25 համակենտրոնացման ճաբարներում¹ ապաստանած հայերի վիճակի նկարագրությունը, առավել ևս, որ ժողովածուն ամփոփում է նրանց անմխիթար կացությանն առնչվող՝ օտար ակննատեսների մեծաքանակ անաչառ վկայություններ (էջ 394-402): Հետաքրքիր են նաև հրաշքով վերապրած հայերի վկայությունները տեղահանվածներին վիճակված ճակատագրի վերաբերյալ տարբեր ճամբարներում (Բաղդադի երկաթուղու, Հալեպի, Ռաս ուլ-Սյնի, Մեսքենեյի, Տեր Ջորի), որոնց մեծ մասը, այդ թվում երեխաները, ոչնչացվել են: Ըստ հեղինակների, ի դեպ, ոչ ամբողջական տվյալների՝ համակենտրոնացման ճամբարներում «բնական մահով» կյանքին հրաժեշտ են տվել շուրջ 372 հազար տեղահանվածներ², ուստի նրանք իրենց իրավունք են վերապահում դրանք որակելու ոչ միայն «համակենտրոնացման», այլև «բնաջնջման» ճամբարներ (էջ 389, 391):

¹ Նույն տեղում, էջ 543:

² Տեղահանված հայերի ոչնչացմանը նվիրված իր գրքում Ռ. Հ. Գևորգյանը, վկայակոչելով ավելի մեծ թվով համակենտրոնացման ճամբարներում մահկանացուն կնքած հայերի փաստը, մատնացույց է անում 630.000 գոհերի, որոնցից 200.000-ին կոտորել են Ռաս ուլ-Սյնում և Տեր Ջորում: Տե՛ս L'extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916). La deuxième phase du génocide. Volume préparé par R. H. Kévorkian, Paris, 1998, p. 61:

Հեղինակների ուշադրությունից չի վրիպել մուսուլմանների՝ քրիստոնյաներին երբեմն ցուցաբերած օգնության հանգամանքը (էջ 251), ինչը վկայում է նրանց անկողմնակալ մոտեցման մասին: Ընտրված փաստաթղթերի մի մասը փաստում է մասնավորապես Դերսիմի քրդերի՝ հայերին ցուցաբերած աջակցության մասին (էջ 448-450), ինչպես նաև սակավաթիվ օսմանյան պաշտոնյաների՝ Անգորայի և Կասսամոնուի կուսակալներ Մազհարի և Ռեշիդի մարդասիրական և սկզբունքային դիրքորոշումը, որոնք պաշտոնագրկվել են, քանի որ հրաժարվել են կատարել հայերին ոչնչացնելու կարգադրությունները (էջ 96, 321):

Ժողովածուի վերջին գլխում համառոտակի անդրադարձներ են կատարված 1917-1918 թթ. ցեղասպանային գործընթացին Կովկասում և պարսկական Ադրբեջանում, ինչպես նաև՝ 1919 թ. երիտթուրքերի դատավարությանը:

Ռ. Հ. Գևորգյանը և Ի. Տերնոնը գրքում գետեղել են 13 քարտեզ (որոնցից ինը առնչվում են Օսմանյան կայսրության տարբեր վիլայեթներում տեղի ունեցած տեղահանություններին), ինչպես նաև հայ և թուրք պետական ու քաղաքական գործիչների, պատմական Հայաստանի աշխարհագրական վայրերի 72 նկար, որոնց գերակշռող մասը պահվում է Փարիզի Նուբարյան և Վենետիկի Միխթարյանների գրադարաններում:

Հարկ է չանտեսել նաև ժողովածուում տեղ գտած որոշ մասնակի թերություններ: Գրքի առաջաբանում հեղինակները, ցավոք, չեն հիշատակում Հայաստանի ռազմակալման փաստը XVI դարում, իսկ Օսմանյան կայսրության՝ հայերով բնակեցված տարածքները գերադասում են անվանել Արևելյան Անատոլիա (էջ 9, 11, 48, 64, 321 և այլն)¹, այլ ոչ թե Արևմտյան Հայաստան: Տողերիս հեղինակի կողմից նման անընդունելի դիրքորոշումը հաստուկ է ֆրանսիացի ժամանակակից պատմաբաններին առհասարակ²:

Հեղինակները 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունը համարում են պետական հեղաշրջում (էջ 15, 29)³: Սակայն եթե հարցը քննարկենք ըստ բուրժուական հեղափոխությունների տիպաբանության մասնագետների

¹ Այն իբրև այդպիսին են անվանում նաև ժամանակակից ռուս որոշ պատմաբաններ. տե՛ս օրինակ՝ **Орешкова С. Ф., Мейер М. С.**, Османская империя в XIX веке: долгие поиски обновления // Всемирная история. Т. 5. Мир в XIX веке: на пути к индустриальной цивилизации, М., 2014, с. 538:

² Ի դեպ, Միքայել Նշանյանը օգտագործում է ոչ միայն «Արևելյան Անատոլիա», այլև «Թուրքահայաստան» և «Օսմանյան Հայաստան» եզրույթները: Տե՛ս **Nichanian M.**, նշվ. աշխ., էջ 59, 107: Նշենք նաև, որ իր նախորդ գրքերից մեկում Ի. Տերնոնը հայերին պատկանող տարածքները անվանել է «Արևմտյան Հայաստան» և «Թուրքահայաստան»: Տե՛ս **Ternon Y.**, Les Arméniens. Histoire d'un génocide, Paris, 1996, p. 73, 78, 95:

³ Այս տեսակետը սատարում են նաև եվրոպացի և հայրենական տարբեր հեղինակներ: Տե՛ս օրինակ՝ **Nichanian M.**, նշվ. աշխ., էջ 79, **Մակիդիս Թ.**, Հույների ցեղասպանությունը: Թրակիա, Փոքր Ասիա, Պոնտոս, Ալեքսանդրուպոլիս, 2014, էջ 34, **Եսոյան Մ.**, Հայկական հարցը Միքիայի արաբալեզու մամուլում 1908-1914 թվականներին, Երևան, 2015, էջ 28, 57, 90:

առաջադրած հայեցակարգային մոտեցումների, ապա այն ավելի նպատակահարմար է բնութագրել իբրև միևնույն սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիայի ընդերքում տեղի ունեցած բուրժուական հեղափոխություն¹: Նշենք, ի դեպ, որ թե՛ Ռ. Հ. Գևորգյանը և թե՛ Բ. Տերնոնը իրենց նախորդ աշխատանքներում հիշյալ իրադարձությունը գնահատել են իբրև «հեղափոխություն»²:

Եզրափակելուց առաջ նշենք, որ Ռ. Հ. Գևորգյանի և Բ. Տերնոնի՝ գիտական հանրությանը ներկայացրած փաստաթղթերի ժողովածուն, պատմագիտականից բացի, ունի նաև քաղաքական մեծ նշանակություն, քանզի այն ոչ միայն մեծապես նպաստում է գրքի առաջաբանում հեղինակների առաջադրած խնդիրների ըմբռնմանը, այլև հուժկու հակահարված է տալիս Հայոց ցեղասպանության պատմության կեղծարարների գործադրած սին ջանքերին: Անհրաժեշտ է այս ժողովածուն թարգմանել տարբեր լեզուներով, այդ թվում նաև՝ թուրքերեն և հայերեն:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

¹ Տե՛ս **Барг М. А., Черняк Е. Б.**, Великие социальные революции XVII-XVIII веков, М., 1990, с. 224:

² Տե՛ս **Ternon Y.**, L'empire ottoman. Le déclin, la chute, l'effacement, Paris, 2005, p. 234, **Kévorkian R. H.**, Le génocide des Arméniens, p. 56, *նույնի՝* Introduction // Une mémoire arménienne. De Medz Nor Kiugh (Bursa, Empire ottoman) à Saint-Martin-d'Hères (Isère, France). Yervant Der Goumeian 1894-1976, présenté et traduit de l'arménien par Raymond Kévorkian, Isère, 2007, p. 14: